

THUIS

IN HET LANDSCHAP

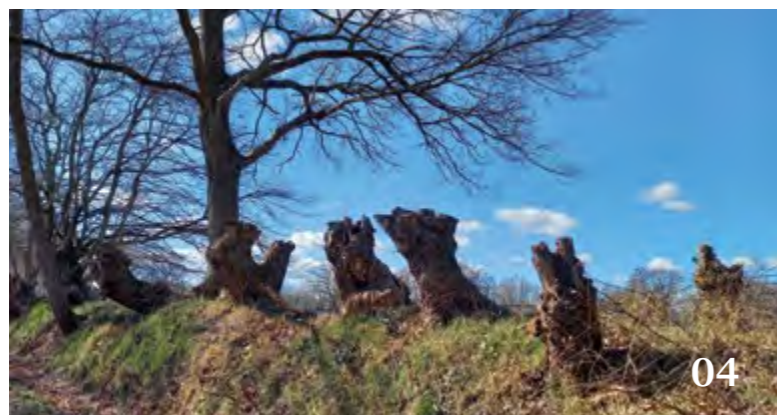

Landschapsbeheer
Groningen

■ 40 jaar werken aan het
Groningse landschap

■ Kunstbankjes in het open
landschap: meer dan een
rustpunt

Inhoud

COLOFON

Jaargang 4 | oktober 2022

Uitgave

Landschapsbeheer Groningen
Roderwolderdijk 60
9744 TH Groningen
T (050) 534 51 99
info@landschapsbeheergroningen.nl

Redactie

Landschapsbeheer Groningen

Vormgeving

Create ID - Sandra Jonge Poerink

Fotografie

Landschapsbeheer Groningen

Ontvang je het magazine voortaan liever digitaal? Mail dan je gegevens naar info@landschapsbeheergroningen.nl.

- 04.** 40 jaar werken aan het Groningse landschap
- 06.** Kunstbankjes in het open landschap: meer dan een rustpunt
- 08.** Herstel kerkeiland Spijk, historie en toekomst komen samen
- 10.** Bosranden: van harde grens naar soortenrijke overgang
- 12.** Benieuwd hoe je omgeving er vroeger uitzag? Ga op onderzoek!
- 14.** De verhalen van de verborgen pingoruïnes
- 16.** Erfbezoek en erfadvies
- 18.** Vrijwilliger Barbara vertelt
- 20.** Fietsroute - In het spoor van De Ploeg

Terugblikken

Toeval bestaat niet. Afgelopen week kwam ik uitgebreid in gesprek met de medeoprichter van Landschapsbeheer Groningen, Bert van Mansom. Later nog jaren directeur van onze stichting. De week ervoor sprak ik collega André Eijkenaar, die eveneens een mooi verhaal vertelde over de start van onze stichting: zo fietste hij met de oorbeschermers over de koplamp van de fiets gevouwen op weg naar de houtsingels om onderhoud te plegen. En nu in dit nummer een mooi interview van collega Hans Eilert die 40 jaar geleden als vrijwilliger startte bij ons. Blijkbaar is het een tijd om even terug te kijken.

Terugblikken kan je op allerlei manieren doen. Volg je de sporen van een pingoruïne, dan beland je in de ijstijd. Duik je in de Groninger Archieven, dan word je verrast door de rijke historie van ons unieke cultureel erfgoed dat Groningen rijk is. En wil je op tijdreis in je eigen woonplek, dan kan dat tegenwoordig digitaal.

Het landschap van Groningen is wat mij betreft onbetwist bijzonder en uniek. Niet voor niets dat ook voor de Groninger Kunstkring De Ploeg het landschap van Groningen een grote inspiratiebron was. En ook nieuwe kunstenaars verbinden zich graag aan het landschap.

We hebben de waarde van het landschap samen met onze groene partners kortgeleden onderstreept met een pamflet. De maatschappelijke opgaven doen inzien dat het anders moet en volgens ons biedt het oorspronkelijke cultuurhistorisch Groningse landschap een goed kompas; een prachtige onderlegger om de toekomst op te bouwen.

Iets wat we natuurlijk al lang wisten. En zeker de mensen van het eerste uur van Landschapsbeheer Groningen. Luister naar het Landschap! Wat ook de titel van ons symposium is dat we houden als start van ons 40-jarig jubileumjaar. Daar zou ik dan gelijk aan toevoegen: Luister naar het landschap... en geniet ervan!

’ **LUISTER** NAAR HET **LANDSCHAP** EN **GENIET ERVAN!**

Peter Hellinga

INHOUDELIJKE KENNIS, BEVLOGENHEID, ERVARING EN HET BETREKKEN VAN BEWONERS ZIJN EN BLIJVEN BELANGRIJKE SLEUTELBEGRIPPEN VOOR ONZE ORGANISATIE.

40 jaar werken aan het Groningse landschap

Stichting Landschapsbeheer Groningen werd opgericht in 1982. Collega Hans begon dat jaar bij ons als vrijwilliger. Nu, 40 jaar later, werkt Hans nog steeds voor Landschapsbeheer Groningen, maar dan als senior adviseur. Wil je meer lezen over 40 jaar werken bij Landschapsbeheer Groningen? Lees hieronder het verhaal van Hans.

Hoe is het allemaal begonnen?

Ik had enkele jaren geschiedenis gestudeerd. Heel interessant, maar ik kwam er al snel achter dat ik niet de rest van mijn leven binnen tussen de boeken of voor de klas wilde slijten. Tijd om naar buiten te gaan! Ik las over de oprichting van de stichting en ging als vrijwilliger aan de slag. Ik weet nog goed dat een van onze eerste klussen het opknappen van het prachtige landgoed van Villa Gelria in Haren was.

En daarna?

Al snel werd ik veldmedewerker en was ik druk met het opsporen van bacterievuur en het onderhoud van de houtwallen en hagen in het unieke landschap rond Haren en Glimmen. Ik verdiepte mijn kennis steeds meer en volgde verschillende opleidingen, zoals die voor boomverzorger. Ondertussen was ik voorman van de veldploeg in Haren geworden. Ik had veel plezier in het begeleiden en werken met vrijwilligers en mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Zoveel verschillende mensen, maar allemaal bevlogen en betrokken bij het landschap.

Daarna ging ik aan de slag als projectleider en later nog als teamleider van het projectbureau. Ik heb er altijd enige moeite mee gehad dat ik sindsdien veel binnen zat, maar ik heb geprobeerd om zoveel mogelijk de verbinding met buiten te houden. Sinds vele jaren werk ik nu als senior adviseur bij de voorbereiding en begeleiding van projecten en bij de koers van onze organisatie. Eigenlijk heb ik dus zo'n beetje alle functies wel gehad!

Welk project vind je het meest gedenkwaardig?

Dat is toch wel de Bomenwacht¹. In de jaren '90 zagen we opeens overal dat de iepen ziek werden en wegvielen. Toen hebben we samen met gemeenten en andere beheerders een gezamenlijke aanpak ter bestrijding van iepenziekte opgezet. Daardoor brachten we uitval door iepenziekte terug van meer dan 10% naar minder dan 1%. Daar ben ik best wel trots op. De valkuil van die succesvolle aanpak is dat niet iedereen meer de urgentie ervan inziet. Als we dat niet gezamenlijk blijven aanpakken bestaat het risico dat iepenziekte weer opflakert.

| Pamflet Natuurinclusief Groningen

Een ander gedenkwaardig project is Gebiedsaanpak landschap Gorecht. In dat gebied is het gelukt om het beheer van de houtwallen voor 6 jaar goed te regelen. De bewoners deden massaal mee. Dit is het gebied waar ik begon, waar dus voor mij veel historie ligt en ik me nauw bij betrokken voel.

Wat is de beste verandering van de afgelopen 40 jaar bij LBG?

In de afgelopen jaren zie ik vooral de professionalisering die de organisatie heeft doorgemaakt. Het begon vanuit puur idealisme en bevoegenheid: 'we zien dat het landschap achteruit gaat en daar moeten we wat aan doen. Samen met gemeenten en vrijwilligers.' Maar organisatorisch zat het minder goed in elkaar. Dat is door de jaren heen erg verbeterd, maar we moeten de idealen van de oprichting niet uit het oog verliezen. Inhoudelijke kennis, bevoegenheid, ervaring en het betrekken van bewoners zijn en blijven belangrijke sleutelbegrippen voor onze organisatie.

De aanleiding van 40 jaar geleden is niet weg; de urgentie is er misschien wel meer dan ooit. Door de verschillende opgaven staat het landschap onder druk. We moeten daarin de verschillende opgaven en partijen koppelen. Er liggen genoeg koppelkansen, zoals we ook in het onlangs uitgebrachte pamflet Natuurinclusief Groningen aangeven.

En wat zou je juist wel weer terug willen zien, wat is verdwenen ergens in die 40 jaar bij LBG?

Ik zou wel weer meer samenhang willen zien tussen de uitvoering en de projectleiders. Door groei en de professionalisering is dat wat uit elkaar gegroeid. Ook deden we voorheen vaker grotere, langdurige projecten. Dat had te maken met de rijks- en provinciale subsidies. Werken aan meerjarenprojecten zorgt voor meer continuïteit, kwaliteit en betere borging van de resultaten. Onderhoud is behoud!

Wat is jouw meest bijzondere herinnering aan het werken bij LBG?

Ik vond het heel bijzonder om de hele oude paardentil bij Stedum (peertil) op te knappen. Dit deden we met behulp van alternatief gestraften. Het was een mooi project op een mooie plek, en natuurlijk in een bijzondere context. Als je dan vanuit de haven in Stedum

| Oplevering Peertil

aan kwam lopen, dan zag je in de verte dat bruggetje verschijnen met al die mensen die aan het werk waren: heel bijzonder.

Welke boodschap zou je mee willen geven voor de komende 40 jaar?

Het landschap is belangrijk. Het is de omgeving waarin we wonen en is van grote invloed op ons welzijn. Het is bovendien een belangrijke voorwaarde voor de biodiversiteit, laat de historie van een gebied zien en geeft het daarmee haar eigen identiteit. Heel veel aspecten die allemaal samenhangen. Zorg daarom dat je het landschap als uitgangspunt neemt als er wat moet gebeuren. Kijk goed hoe het in elkaar zit en ook hoe je de landschappelijke waarden kunt versterken. Met elkaar moeten we ervoor zorgen dat we het landschap behouden en versterken. Het is een belangrijke basis voor een duurzame toekomst en het welzijn van ons allemaal.

Wat is voor jou het mooiste stukje Gronings landschap?

Ik vind de houtwallen met hun oude hakhoutstoven bij Onnen erg mooi. Maar waar ik vroeger het boslandschap zo mooi vond, heb ik door de jaren heen ook veel waardering gekregen voor het open wierdenlandschap. Met haar oude dorpen, boerderijen die als groene eilandjes in het landschap liggen, de verhalen van de oude kerkjes, de lijnen in het landschap, haar diepen en maren. Het is het totaalplaatje, de verschillende landschapselementen die je in één oogopslag ziet, wat het zo bijzonder maakt.

Je bent inmiddels met deelpensioen, maar je gaat natuurlijk ooit echt met pensioen. En dan?

Ik ben begonnen als vrijwilliger en zal ook wel eindigen als vrijwilliger. Daarvoor vind ik bomen en landschap te leuk en te belangrijk!

Kunstbankjes in het open landschap: meer dan een rustpunt

Wandelen door de bossen, fietsen langs de kwelders of met de auto naar een afgelegen dorp. Iedereen beleeft het landschap op zijn eigen manier. Toch blijkt dat de open landschappen van de Groningse klei- en veengebieden minder gewaardeerd worden dan bosrijke landschappen. Binnen het project Eindeloze Horizon wilden we daar met kunstbankjes verandering in brengen.

Bankjes als rustpunten zijn belangrijk in de beleving van het landschap. Een punt om even wat te eten, drinken en rustig om je heen te kijken. Op deze plekken zie je net wat meer van het landschap, omdat je erbij stilstaat. Of zit. Door kunst kunnen we het landschap versterken en er op een andere manier naar kijken. Zo kunnen we er nog meer van genieten. Door deze gedachte ontstonden kunstbankjes. Rustpunten die prikkelen om anders naar het landschap te kijken.

Speciaal voor het open landschap in het Oldambt zijn binnen het project Eindeloze Horizon op drie plekken verschillende kunstenaars aan de slag gegaan om beleefbare kunstwerken te creëren. Deze kunstbankjes weerspiegelen de kwaliteiten van het landschap.

Het landschap accentueren

Het groene dorpse karakter van Bad Nieuweschans heeft Wessel de Ruijter door middel van metalen buizen geaccentueerd. Losstaande woningen en boerderijen in het weelderige groen staan samen met een bankje hier symbool voor. Het kunstbankje weerspiegelt de rust die in het dorp en in de omgeving te vinden is.

Grenspost

De Leidijk van Bos op Houwingaham vormt de grens met Duitsland. Arjen Boerstra heeft een kunstwerk gemaakt dat aansluit bij de ligging: op de voormalige Booneschans. Dit houten kunstwerk zet, door de mogelijkheid om het baken te hijsen, letterlijk en figuurlijk aan tot interactie met het landschap. Tegelijkertijd biedt dit kunstbankje een droge mogelijkheid om even uit te rusten op de grens.

Uitkijken over het maaiveld

Aan de rand van Woldendorp kan je zittend in het bankje van Merijn Vrij uitkijken over het maaiveld van het Oldambt. Alsof een ploeg door het landschap is getrokken, gaat dit kunstwerk op in het omliggende land. Het bankje, waar het wandelpad doorheen loopt, geeft ruimte om samen te komen en een moment rust te pakken. Je komt hier in gesprek met elkaar en met het landschap.

Fietsroute

Wil je alle drie de kunstbankjes bezoeken? Dat kan o.a. per fiets! Kijk voor de route en exacte liggingen op https://routesingroningen.nl/fietsroutes/?route_id=520

HERSTEL KERKEILAND SPIJK

Historie en toekomst komen samen

Landschapsbeheer Groningen heeft afgelopen tijd gewerkt aan de herinrichting van het kerkeiland Spijk. Collega Georgine vertelt over dit project:

Nu de Andreaskerk zo mooi is geres-taureerd, is ook het terrein om de kerk, het “kerkeiland”, aan de beurt. Het kerkeiland is, net als de kerk zelf, een rijksmonument. Dat betekent dat zowel het gebouw als de omgeving daarvan van hele hoge cultuurhistorische waarden zijn. Ook de ligging van de kerk, in het centrum van de oorspronkelijke wierde is bijzonder. De wierde is namelijk van hoge archeologische waarde. Samen met de bewoners van Spijk, de eigenaar Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) en de gemeente

Eemsdelta maken we een plan voor de herinrichting. Maar op een plek met zoveel historische waarde veranderen we natuurlijk niet zomaar iets. Daarom voerden we eerst een uitgebreid tuin-historisch onderzoek uit.

Tuinhistorisch onderzoek

Om een goed plan voor de herinrichting van het kerkeiland te kunnen maken is eerst een duidelijk beeld nodig van de historische waarden die op het terrein aanwezig zijn. Ook zorgt het onderzoek ervoor dat het gebied in de toekomst beter kan worden onderhouden en beschermd.

Bij het opstellen van dit onderzoek hebben we meerdere sporen bewandeld om de juiste informatie over de geschiedenis van het kerkeiland boven water te krijgen. We begonnen met een gebiedsbezoek. We zagen hoe het eiland er nu bij ligt en welke sporen uit het verleden nog aanwezig zijn. Daar hebben we ook de bewoners van Spijk

bij betrokken. Door gesprekken hadden we al heel wat verhalen “van vroeger” gehoord. Na een paar oproepen in de lokale media kregen we nog veel meer interessante informatie. Deze verhalen samen vormen de “oral history” van het onderzoek. Zo hoorden we mooie verhalen van het schaatsen op de ringgracht, kregen we een goed overzicht van de oude graven en kwam de oude, nu verdwenen, brug veelvuldig in de verhalen voor. Ook kregen we wat mooie boekjes toegestuurd, een oud poëziealbum, oude foto’s en een schoolwerkstuk van een vroegere bewoner. De geschiedenis kwam zowel voor ons als voor de bewoners helemaal tot leven!

Hierna doken we de Groninger Archieven in voor archiefwerk. Daar, en ook op de Beeldbank Groningen, hebben we heel wat informatie op kunnen halen. Vaak vonden we in de gegevens weer verwijzingen naar andere interessante bronnen.

Een paar mooie ontdekkingen

Door het onderzoek zijn we veel te weten gekomen. Zo ontdekten we dat de grafstenen die links en rechts van de kerktoeren liggen daar oorspronkelijk niet lagen. Ze zijn daar na het opruimen van het kerkeiland en de restauratie van de kerk in de jaren '70 van de vorige eeuw terecht gekomen. Door onderzoek weten we nu aan wie die stenen toebehoorden en van sommige stenen weten we nu ook waar ze oorspronkelijk gelegen hebben. Bij de herinrichting van het eiland gaan we hier rekening mee houden.

Een ander voorbeeld zijn de binnen- en buitenrij van lindebomen langs de gracht. In de loop van de geschiedenis stond zowel langs 't Lough als op het kerkeiland een ring van lindebomen langs de gracht. Net als nu. Maar er zijn ook tijden geweest dat er bomen verdwenen. Bomen waren een investering. Als ze groot genoeg waren kon het hout verkocht worden, zodat de kerk daar inkomsten van had. Tijdens de oorlog waren ze waarschijnlijk nodig om de kachel te laten branden. Maar na het kappen zijn er altijd weer nieuwe bomen geplant.

Ook een bijzondere ontdekking is dat aan het begin van de 20e eeuw het dorp Spijk rondom de kerk een heuse slingertuin had! Vanwege een nieuwe wet in de negentiende eeuw mocht niet meer begraven worden op het kerkhof. In die tijd kwam het in de mode om tuinen aan te leggen in Engelse landschapsstijl. In Groningen werd deze stijl, door de slingerende

paadjes van de tuin, een slingertuin genoemd. Men heeft destijds de begraafplaats volgens deze stijl opnieuw ingericht, zodat iedereen uit het dorp zich kon verpozen in de romantisch aangelegde tuin rondom de kerk. Dit is heel uniek, want bij de meeste kerken bleef de ruimte rondom de kerk gewoon een begraafplaats, ook al werd er meestal niet meer begraven.

Wensen inventariseren

Door bewonersavonden, gesprekken met de SOGK en de gemeente haalden we de wensen voor de herinrichting van het eiland op: een toegankelijke tuin, het liefst met slingerende paden en veel bloemen. Waar ruimte is voor een fair (markt). En de verdwenen brug weer terug op haar plek.

Van onderzoek, naar ontwerp naar uitvoering

Dankzij het tuinhistorisch onderzoek hebben we een plan kunnen maken voor het kerkeiland waarin zowel de waardevolle cultuurhistorische elementen als de wensen op een juiste

manier zijn meegenomen. Het zal een mooie kerktuin worden waar weer in gewandeld kan worden. Vanaf het voorjaar tot laat in de zomer staat er altijd iets in bloei en er is plaats om even te gaan zitten. En met een beetje geluk komt de oude brug ook weer terug!

We hebben het hele traject van begin tot eind begeleid. Vanaf de allereerste gesprekken met bewoners, gemeente en opdrachtgevers, de onderzoeken en ontwerpessies, de afstemmingen met de officiële instanties, ondersteuning bij een pitch en subsidieaanvragen en het uitwerken van een inrichtingsplan waar iedereen zich in kan vinden. Op dit moment zitten we in het laatste stukje van het proces; het plan zit in de vergunningsprocedure. Als de vergunning onherroepelijk is, kunnen we met de uitvoering van het plan beginnen.

Dit is nu zo'n project waar mijn hart voor cultuurhistorie sneller van gaat kloppen. We kunnen niet wachten om dit mooie project uit te voeren!

’ HET ZAL EEN MOOIE KERKTUIN WORDEN WAAR WEER IN GEWANDELD KAN WORDEN.

Bosranden: van harde grens naar soortenrijke overgang

Bossen zijn prachtig en van grote waarde, maar soms zijn bossen ook erg eentonig en daardoor van minder ecologische waarde. Bosranden bestaan veel uit abrupte overgangen van gesloten bos naar open gebied. Bij een goed ontwikkelde bosrand zien we een meer geleidelijke overgang. Door de bosrand op de juiste manier te beheren wint niet alleen de bosrand, maar ook het aanliggende bos aanzienlijk aan natuurwaarde.

Wat is een natuurlijke bosrand?

Bij een natuurlijke bosrand zien we een geleidelijke overgang van gesloten bos naar het open landschap. Het bos gaat dan over in een mantel van struiken, vervolgens in een zoom van kruiden en tot slot in het open grasland of akkerland. We noemen dit ook wel zoom-mantel-overgang of bosmantelzone.

Goed ontwikkelde bosranden zijn van groot belang als nestplaatsen, foerageergebied of schuilplaats voor vele soorten vlinders, vleermuizen, muizen, vogels, kikkers en insecten. Door het ontwikkelen van natuurlijke bosranden neemt daarom niet alleen de variëteit aan planten toe, maar ook de variëteit aan dieren.

Hoe krijgen we dan zo'n natuurlijke bosrand?

Het creëren van een natuurlijke bosrand kent geen one size fits all. De soortensamenstelling van de bosrand hangt nauw samen met de opbouw van de bodem, zon- of schaduwzijde, de grondwaterstand en het bemestingsniveau. Het gaat vooral om het creëren van de juiste omstandigheden. Daarvoor is veel kennis van het

gebied en soorten nodig. Daarnaast moet er ruimte zijn voor het laten ontstaan van een bosrand. Bij het creëren van een gevarieerde bosrand kijken we niet alleen naar de rand met het open landschap, maar ook naar de mogelijkheden voor een interne bosrand. Dit kan langs bospaden of bijvoorbeeld richting plekken waar veel bomen gekapt zijn vanwege bijvoorbeeld essentaksterfte of omgevallen zijn door een storm. De kruidlaag kan door goed beheer spontaan ontstaan, de struiklaag wordt vaak geholpen door aanplant.

Beheer van natuurlijke bosranden

Als dit zo goed is voor de natuur, waarom doen we dit dan niet overal? Simpelweg om twee redenen: er is niet overal ruimte voor een goed ontwikkelde bosrand en een bosrand blijft

geen bosrand. Uiteindelijk groeien er tussen de struiken weer bomen en in de kruidlaag weer struiken waarna de ruimte op is. Het bos loopt als het ware langzaam de bosrand in. Een natuurlijk proces dat soms gestopt moet worden en dus beheer vraagt. De kruidlaag wordt extensief gemaaid; de struiklaag wordt selectief en gefaseerd afgezet, zodat de struiken niet te hoog worden en de bosrand in stand blijft. Door begrazing kan de rand ook in stand blijven, al ontwikkelt de vegetatie zich dan wel anders.

gras

zoom

mantel

kern

Project Omvorming ruilverkavelings- en dorpsbosjes in Noord- en Midden-Groningen

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw zijn op diverse locaties in Noord-Groningen kleine bosjes aangelegd in het kader van de ruilverkavelingen. Vaak rondom dorpen en op overhoeken bij wegen. Een deel van deze bosjes heeft zich ontwikkeld tot een gevarieerd en structuurrijk bos met een rijke flora en fauna. Een ander deel heeft zich echter eenzijdig ontwikkeld tot stakenbosjes met een beperkte natuurwaarde. Hier heeft de essentaksterfte grote gevolgen, want hele bossen, die hoofdzakelijk uit es bestonden, werden aangetast en begonnen in te storten.

Staatsbosbeheer maakte van het instorten van deze bosjes een kans om de biodiversiteit te vergroten. Naast het kappen van zieke bomen is door middel van aanplant gewerkt aan gevarieerde bossen met een zoom-mantelzone. Gevarieerde bossen leveren een veel grotere bijdrage aan de biodiversiteit in het agrarisch cultuurlandschap, zijn minder gevoelig voor ziekten en plagen en sluiten beter aan bij het karakter van het omringende landschap. In het project werd bijna 200 hectare essenbos omgevormd tot gevarieerd bos met een goed ontwikkelde bosmantelzone.

Het project is gefinancierd vanuit ELFPO "Europees Landbouwfonds voor plattelandsontwikkeling: Europa investeert in zijn platteland" en de provincie Groningen.

Benieuwd hoe je omgeving er vroeger uit zag? Ga op onderzoek!

ROUTE

Nieuwsgierig naar de verschillen in het landschap tussen vroeger en nu? De route Van wierden naar borgen leidt je door het landschap dat je op deze kaart ziet. https://routesingroningen.nl/wandelroutes/?route_id=267

TOPOTIJDREIS

Via de website www.topotijdreis.nl kun je zelf door het landschap heen bladeren en Groningen door de jaren heen zien ontwikkelen en veranderen. Kaarten maken kost veel tijd. Niet ieder jaar zijn nieuwe kaarten gemaakt. Soms verandert het kaartbeeld daarom niet als je van het ene jaar naar het andere jaar gaat.

Landschapsbeheer Groningen maakt op het gebied van ruimtelijke data en cartografie een enorme ontwikkeling door de afgelopen jaren. Dit is vooral te danken aan collega en GIS specialist Anne. Vanuit haar voorliefde voor oude historische kaarten vertelt ze hoe je zelf historisch onderzoek naar je omgeving kunt doen:

Vroeger zijn allerlei kaarten gemaakt die het landschap van die tijd weergaven. In onze projecten gebruiken we vaak oude kaarten om een beeld te krijgen van het landschap. We onderzoeken hoe het landschap er vroeger uit heeft gezien en welke landschapselementen we kunnen versterken of bijvoorbeeld opnieuw kunnen aanleggen.

WAT IS NOG HETZELFDE EN WAT IS VERANDERD?

Sinds koning Willem I in 1815 het Topographisch Bureau oprichtte, verzamelt de Nederlandse overheid geografische informatie. Het Topographisch Bureau ging later verder onder de naam Topografische

Dienst die sinds 2004 onderdeel is van het Kadaster. Kort na de ontwikkeling van de Topografische Militaire Kaart (1850-1864) ontstond de behoefte aan een meer gedetailleerde kaart in kleur. Deze behoefte resulteerde in de Chromotopografische kaart des Rijks, ook wel de Bonnebladen (1865-1951), de eerste in kleur gedrukte kaarten van het Topographisch Bureau. Door de schaal en de gedetailleerde weergave zijn Bonnebladen een goede bron van informatie over het landschap in Nederland in de late 19de en vroege 20ste eeuw.

Op deze pagina zie je de Bonnebladen. Herken je de verschillende kenmerken in het landschap? Wat is nog hetzelfde en wat is veranderd? Ga zelf op onderzoek!

Hoe werkt het?

- > Ga naar www.topotijdreis.nl en zoom in op een gebied naar keuze. Links bovenin kan je een locatie zoeken.
- > Links in beeld zie je een tijdlijn. In het witte blokje is weergegeven in welk jaar je je bevindt.
- > Kaarten zijn op een bepaalde schaal gemaakt. Als je verder inzoomt op de kaart verdwijnt de kaart soms, omdat de schaal te gedetailleerd wordt. Rechts onderin beeld zie je een schaalbalk ter oriëntatie.
- > Wil je twee momenten in de tijd vergelijken? Naast de zoekbalk kun je op de knop 'Vergelijken' klikken. Daarmee krijg je twee kaarten in beeld die synchroon verschuiven.
- > Rechts onderin beeld zie je een vierkantje met een luchtfoto erop. Luchtfoto's vanaf 2006 zijn ook aan topotijdreis toegevoegd.
- > Op zoek naar meer kaarten van Groningen? Via www.beeldbankgroningen.nl/beelden vind je via de filter 'georeferereerd' kaarten die 'op de juiste plek' zijn gelegd op een moderne kaart.

Kaarten op topotijdreis

Postroutekaart 1815

Getekende kaart met routes van postkoetsen in de tijd van Napoleon.

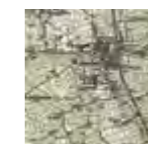
Krayenhoffkaart 1815-1849

Een kaart van de Bataafse Republiek, de kaart dankt zijn naam aan baron en cartograaf Krayenhoff.

Topografische Militaire Kaart 1850-1935

Door de gedetailleerde weergave is de TMK een prachtige bron van informatie voor onderzoek naar het 19de-eeuwse, voor-industriële Nederlandse landschap.

Bonnebladen 1865-1949

Bonnebladen zijn gedetailleerde militaire kaarten. Deze kaartbladen werden vanaf 1865 voor het eerst in kleur gedrukt door het voormalige Topographisch Bureau.

Gemeentekaart 1889-heden

Op de kaart zie je onder andere rijksgrenzen (oranje), provinciegrenzen (rood) en gemeentegrenzen (geel).

Wegenkaart 1996-2014

De Historische wegenkaart geeft een gedetailleerd beeld van de Nederlandse wegen in het verleden.

De verhalen van de verborgen pingoruïnes

Collega Bart droomt over pingoruïnes. Hij weet iedereen, van leek tot kenner, enthousiast te krijgen over dit bijzondere landschapselement en de cultuurhistorische-, ecologische en aardkundige waarde ervan. Al van jongs af aan wekten de vele veentjes in zijn buurt zijn interesse. Tijdens zijn opleiding Landschapsgeschiedenis is hij zich hierin verder gaan verdiepen. En nu is hij dé pingo-expert van Groningen. Bart neemt je hieronder mee in zijn wereld van de pingoruïnes:

Sinds kort is bekend dat het aantal pingoruïnes in Noord-Nederland veel groter is dan gedacht. In Noord-Nederland liggen enkele duizenden (mogelijke) pingoruïnes. Dit is de hoogste dichtheid aan pingoruïnes in Noordwest-Europa en mogelijk zelfs ter wereld! Pingoruïnes hebben vanwege hun ouderdom, ligging en gebruik een aantal verschillende waarden: aardkundige-, archeologische-, ecologische- en cultuurhistorische waarden. Daarom onderzoekt Landschapsbeheer Groningen van 29 natte landschapselementen of dit om een pingoruïne gaat. Tot nu toe zijn er 15 locaties onderzocht, waarvan 9 locaties daadwerkelijk een pingoruïne bleken te zijn.

Stukje geschiedenis: van pingo tot pingoruïne

Pingoruïnes zijn relictten van pingo's. Pingo's zijn ijsheuvels die ontstaan onder permafrostcondities. In Nederland vormden pingo's zich aan het einde van de laatste ijstijd, het Weichselien. Pingo's ontstaan op plaatsen waar grondwater

zich een weg omhoog baant door de permanent bevroren bodem. Wanneer deze grondwaterstroom in het bevroren oppervlak komt, bevriest deze en vormt zich een ijslens. Deze ijslens trekt meer en meer water aan en wordt groter. Dit zorgt ervoor dat de bovenliggende grond omhoog wordt gedruwd en zo ontstaat een ijsheuvel, de zogenaamde pingo. Door geleidelijke opwarming van het klimaat na de koudste periode van het Weichselien smolt de ijslens en veranderden de pingo's langzaam in pingoruïnes. Wanneer de ijslens van de pingo volledig was gesmolten, bleef een depressie (laagte) in het landschap over. Met de komst van het warmere Holoceen steeg het (grond)waterniveau in de pingoruïnes. Vanwege het gebrek aan zuurstof op de bodem, kon gyttja en/of veen zich vormen vanuit organisch materiaal. Het gevormde veen kwam tot ontwikkeling en groeide mee met de stijgende grondwaterspiegel. Veel van de pingoruïnes zijn nu als depressie terug te vinden in ons landschap, al dan niet gevuld met water en/of veen

Pingoruïnes als natuurlijke schatkamers

De ontstaanswijze van de pingoruïnes geeft allereerst al aan dat ze aardkundig van betekenis zijn. Het zijn grotendeels goed bewaarde relictten uit de laatste ijstijd en zijn - wanneer ze nog gevuld zijn met veen - een belangrijk landschapshistorisch archief. Zo geeft een 'gaaf' veenprofiel van onder tot boven inzicht in de vroegere omstandigheden. Dat komt omdat tijdens de veenvorming miljoenen stuifmeelkorrels van bloeiende planten uit de nabijheid en uit de bredere omgeving in het "veentje" zijn terechtgekomen. Door deze stuifmeelkorrels te bestuderen kunnen we zien welke soorten in de loop van de tijd in de omgeving van de locatie hebben gegroeid. Ook sporen van de (intrede van de) mens zijn hierin terug te zien. Bijvoorbeeld in een afname van bos en tegelijkertijd een toename van gewassen als rogge, graan en boekweit.

Daarnaast hebben veel pingoruïnes een hoge natuurwaarde. Het zijn geïsoleerde en vochtige gebiedjes met hun eigen specifieke vegetatie en fauna. Hierdoor leveren ze ook nog een flinke bijdrage aan de biodiversiteit in het landschap. Kenmerkende broedvogels van voedselarme veentjes zijn dodaars, wintertaling en zwarte stern.

Pingoruïnes zijn geïsoleerde vochtige gebiedjes met hun eigen specifieke vegetatie en fauna

We vinden er plantensoorten, afhankelijk van waterdiepte en -type, als veenpluis, verschillende soorten veenmos, veenbes, drijvende egelskop, berk, lijsterbes, pijpenstrootje, (eenarig) wollegras, waterlobelia, lisdodde en waterviolier.

Fascinerende plekken vol verhalen

Pingoruïnes zijn ook altijd belangrijk geweest in het leven van de mens. Pingoruïnes hebben altijd al een bijzondere betekenis gehad in rituele of sacrale zin. Dit blijkt onder meer uit de vele meldingen van archeologische vondsten, waaronder veenlijken als het Meisje van Yde iets ten zuidwesten van het Gorecht. De diepe pingoruïnes werden ook wel gezien als 'plekken waar de wereld voor mensen ophield'.

Vanaf de Middeleeuwen tot de Tweede Wereldoorlog waren pingoruïnes belangrijke plekken voor de turfwinning. Toen de turfwinning ophield, zijn veel pingoruïnes in de jaren '50 en '60 - tijdens de ruilverkavelingen en schaalvergroting - uitgegraven. Veel informatie over de geschiedenis van het landschap ging daarbij verloren. De ontwikkeling zorgde wel dat pingoruïnes weer een grotere rol in het leven van de mens gingen spelen. De open watertjes werden gebruikt als drink- en

afkoelplaats voor vee, schaats-, zwem- of visplas en werden als mooie plekken gezien om te wandelen en fietsen. Helaas is er ook een heel aantal locaties in deze tijd volgegooid met zand en (huis)afval - hele boerderijverbouwingen zijn terug te vinden in de geïsoleerde, soms afgelegen pingoruïnes.

Enorm veel kennis over het gebruik van en verhalen over pingoruïnes zitten in de hoofden van de mens. Daarom vormt oral history een belangrijk onderdeel binnen het project. Door met eigenaren, bewoners, gebruikers en lokale historici te praten komen we er bijvoorbeeld achter hoe een pingoruïne vroeger werd gebruikt of hoe een locatie vroeger werd genoemd in de volksmond. Zo speelde de voetbalclub VV Glimmen haar eerste wedstrijden op een pingoruïne genaamd de Mosterdpot in Appèlbergen. En is het slotenpatroon van een pingoruïne aan de Zuidlaarderweg in Glimmen bij het spoor vermoedelijk zo gegraven dat voor vliegtuigen de schitteringen vanuit de lucht de richting van het vliegveld aangaven.

Door de aardkundige, ecologische en (landschapshistorische) betekenis zijn deze oude ijstijdrelictten het onderzoeken en behouden meer dan waard.

Erfbezoek en erfadvies

Voor veel van onze projecten gaan we op erfbezoek. Begin juli van dit jaar stond voor het project 'Erfbepanting Zuid- en Oost-Groningen' een aantal erfbezoeken op de planning. We kijken tijdens zo'n bezoek naar de mogelijkheden voor het versterken van het groen, zodat de natuurwaarde wordt vergroot. Daarbij houden we altijd rekening met wat er van oudsher voorkomt in de regio en met het bodemtype. Rianne vertelt over deze bezoeken en haar advies.

Erf in het groene lint van Siddeburen

Ik begin vandaag in Siddeburen. De familie woont sinds één jaar in een verbouwde boerderij met op de bovenverdieping een B&B. Ze willen hun erf versterken en verfraaien. Ze zijn zelf al aan de slag gegaan met het aanplanten van beukenhagen. Er staat een aantal prachtige oude knotlindes en ook het oude toegangsbruggetje over de sloot ligt er nog. De brug is in verval, maar door het kettingwerk te vervangen en de brug te schilderen, kan het hersteld

worden. Achterop het erf staat lange tijd een zeecontainer voor opslag van bouwmaterialen die ze graag uit zicht willen hebben. Ik adviseer om voorlangs een bloemenmengsel in te zaaien met hoge inheemse kruiden en een aantal kamperfoelies. Zo wordt de container uit het zicht onttrokken en is er tegelijkertijd meer aanbod voor insecten.

De achterzijde van het erf is helemaal open. De eigenaren geven aan graag meer beschutting te willen. Ik adviseer om een bredere singel aan te planten: er is genoeg ruimte voor een singel van zo'n zes meter breed. In de singel kunnen twee bomen (lindes) aangeplant worden met een gevarieerde onderbepanting van wilg, lijsterbes, Gelderse roos, meidoorn en hazelaar. Siddeburen is onderdeel van het groene lint van Siddeburen-Hellum-Schildwolde. Het bebouwingslint is besloten en groen; daar omheen is het landschap opener. Door een singel aan te planten, wordt het groene lint versterkt. En natuurlijk zorgen we voor een mooie zichtlijn naar het open landschap.

Stenen eruit, inheemse soorten erin, in Oude Pekela

Op dit erf kochten de bewoners een tijd geleden een strook gemeentegrond erbij. Hierop experimenteren zij met voedselbossoorten. Ze willen zich meer richten op inheemse soorten en diversiteit in de tuin. Het erf was vroeger onderdeel van een grote boerderij. Dat is te zien aan een aantal restanten, zoals een enorme kersenboom.

Op dit moment is de voortuin, op een Gleditsia na, volledig bestraat. De bestrating gaat eruit en ik maakte samen met collega Korine een ontwerp voor het vergroenen van de voortuin. Klimplanten zijn ook onderdeel van ons advies, aangezien deze weinig ruimte innemen, maar groots effect hebben.

Boerenerf versterken in Nieuwe Pekela

Deze familie had ik al eens ontmoet tijdens de excursie over slingertuinen. Het stel had hun neefje van 11 jaar meegenomen. Hij vond het reuze interessant. Op mijn aanraden kocht de familie twee boeken over Groninger boerenerven. Ze hebben zich er met veel plezier in verdiept. Anderen inspireren op mijn vakgebied, dat is mooie bijvangst!

De boerderij aan het diep in Nieuwe Pekela is van generatie op generatie overgegaan. De bewoners hebben het van binnen gemoderniseerd, maar de buitenkant is zoveel mogelijk authentiek gebleven. Aan de rand van het erf staat een coniferenhaag die niet meer vitaal is. De familie wil hier iets mee, maar weet niet goed wat het beste alternatief is. Ik adviseer een gemengde struweelhaag. Door een dubbele, en op sommige plekken driedubbele, rij aan te planten zal de haag goed dichtgroeien. Het wordt zo bovendien een mooie schuil- en nestplek voor de dieren op het erf.

Een aantal zeer oude fruitbomen is helaas dood gegaan. Ik maak een voorstel voor de te vervangen fruitbomen. Ook zie ik her en der opslag staan op dit erf. Ik adviseer om dit te herplanten om de singels aan te vullen. Dit advies wordt ter harte genomen!

Je ogen uitkijken in Hellum

Groningen kent veel parels van erven. Op dit erf kijk ik mijn ogen uit. Er staat een oude Rhododendron van wel 30 bij 15 meter van toch zeker meer dan 100 jaar oud! Hij stond al niet meer in bloei, maar je moet je eens voorstellen hoe het er dan uitziet... Prachtig! De eigenaren nodigen voorbijgaande recreanten uit om "eefkes oet te rus'n en

geniet'n". Als ik hier langs kwam dan wist ik het wel.

Zoals we bij elk erfbezoek doen, verdiepen we ons in de historische kaart. Het is duidelijk te zien dat er al honderd jaar een siertuin aanwezig is. De eigenaar weet precies waar het oude toegangspad liep. Oude luchtfoto's bevestigen dat. Het blijft leuk, wanneer verhalen ondersteund kunnen worden door beeldmateriaal.

Achter de boerderij ligt een mooi labirint van kruiden. Het paars, rood, blauw, geel en wit knalt eruit. Rond de oever van de poel staan veel inheemse kruiden te bloeien. Wat een leven in en bij het water. De moestuin is eveneens een lust voor het oog.

Wat kun je nog adviseren op zo'n rijk erf, met prachtige kruiden, vaste planten, struiken, bomen en waterelementen? Complimenten aan de eigenaar zijn hier in ieder geval wel op zijn plaats. Ik adviseer om, op voorhand, een nieuwe lindeboom te planten. Deze kan de oude knotlinde op termijn vervangen. Hopelijk gaat hij nog lang mee; de holtjes zijn prachtige plekken voor vogels om in te broeden. Maar als hij dan toch een keer gaat, staat er even verderop al een jonge linde. Hopelijk wordt deze linde minstens net zo oud!

Vrijwilliger Barbara vertelt

We zitten op een prachtige plek aan het water in de omgeving van Onnen. De landschapsbrigade is hier bezig om reuzenberenklauw te verwijderen. Barbara doet al heel lang vrijwilligerswerk bij de landschapsbrigade. Hieronder lees je haar verhaal.

Hoe kwam je bij ons terecht?

“Het begon bij een vriendin in een bosrijke tuin, waar ik meehielp met het verwijderen van vogelkers. Ik dacht bij mezelf ‘Hee dit is leuk, lekker buiten, niet dat hele precieze.’ Daar wilde ik meer mee doen. Een paar weken later stond er een advertentie van Landschapsbeheer Groningen in de Loeks. Ze zochten vrijwilligers. Dat was in 1999. Toen ben ik naar een bijeenkomst geweest en heb ik me opgegeven.”

“Vanaf toen ging ik 13 jaar lang iedere donderdag op de fiets naar Ruischerbrug* en vanaf daar reed ik mee met voorman Bas. Toen Bas stopte, ben ik ook gestopt. Ik vond het onhandig om zelf naar locaties te gaan, want ik had geen auto. Maar na 3 jaar begon het toch weer te kriebelen en ben ik weer begonnen.”

Waarom doe je groen vrijwilligerswerk?

“Ik ben graag buiten, liefst in een omgeving die zo natuurlijk mogelijk is. Buiten zijn is heel belangrijk voor mij. Laat mij maar lekker buiten bewegen. Beter dan sporten. Ook de sfeer is heel leuk. Het is zoveel meer dan het werk alleen. Bovendien vind ik het belangrijk om leuke en nuttige dingen te combineren. Ik kan niet alleen maar leuk doen, ik moet ook iets nuttigs doen.”

Wat doen jullie voor werkzaamheden?

“We doen eigenlijk van alles: berenklauw verwijderen, maaiwerk, hagen snoeien, harken, bosjes dunnen, takkenrillen maken en aanplant van hagen of bosplantsoen.”

“DIT IS LEUK,
LEKKER
BUITEN, NIET DAT
HELE PRECIEZE”

* voormalige locatie Landschapsbeheer Groningen

“WE ONTWIKKELEN
ZELF OOK STEEDS
MEER KENNIS.”

Wat vind je het leukst om te doen?

“Tallenrillen maken: dan maak je van dat ‘afval’ ook weer iets moois. Goed voor insecten of vogels om in te zitten of voor reeën om achter te schuilen. Wat ook leuk is, is dat je dan met z’n allen samen met de voorman meedenkt over de uitvoering. Wat kunnen we doen met het afval? Kunnen we hier ook gefaseerd maaien of een klein stukje laten staan? Uiteraard zijn we wel afhankelijk van de opdrachtgever). Ik vind eigenlijk alles wat we doen wel leuk, behalve het snoeien van hagen. Het snoeien is saai werk en het is vaak alleen maar om de boel netjes te maken. Daar heb ik zelf niet zoveel mee. Maar verder... Als ik maar buiten ben, liefst op een mooie plek, dan maak je mij blij. We komen bijna in de hele provincie. Vroeger had ik niet zoveel met het Groningse landschap, maar door dit werk ben ik er heel erg van gaan houden!”

En wat het minst?

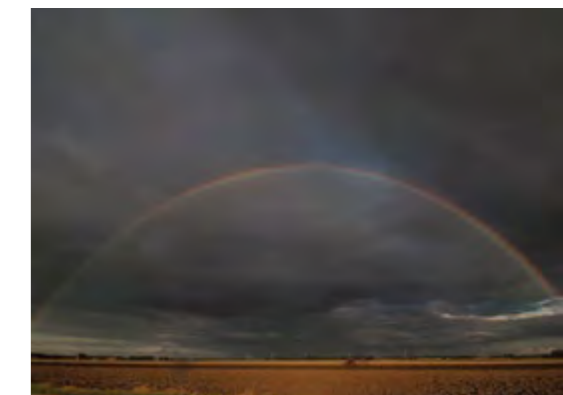
“Soms heb ik weleens moeite met wat we doen. Verstoren we de natuur niet te veel? Reuzenberenklauw bijvoorbeeld, een woekeraar en exoot, maar zit soms ook vol met insecten. Meer kennis helpt dan. De reuzenberenklauw halen we nu bijvoorbeeld op een ander moment in het seizoen weg. Voordat de beestjes komen. We ontwikkelen zelf ook steeds meer kennis over dit soort dingen.”

Wat was de mooiste werkplek?

“Ik vind Fedddema’s plas, pal aan de kust, een hele bijzondere plek. Langgestrekte natuurlijke gebieden, met dreigende lichten, ver van alles af. Dat zijn de mooiste plekken. Ook de slaperdijken waar we enige tijd geleden waren vond ik erg mooi. Hoewel het werk op de slaperdijken wel zwaar was, want we moesten steeds over hekjes en ik ben niet zo groot.”

Zou je anderen aanraden om ook aan de slag te gaan als groene vrijwilliger?

“Ik praat er veel over met anderen. Ik noem het vaak gekscherend takkendag, omdat we veel met takken doen. ‘Barbara gaat weer naar takkendag’ zeggen ze dan. Als het aan mij ligt, trek ik iedereen mee. Maar het blijkt toch een stap voor mensen om zoiets te gaan doen. Maar ik denk dan wat zonde als ze die stap niet zetten!”

“Veel mensen denken dat groen vrijwilligerswerk pas kan als je met pensioen bent, maar de meesten van onze groep werk(t)en er gewoon naast. Als je parttime werkt is dat goed te combineren. De donderdag is gewoon heilig. Dat is altijd goed gegaan. Als je ziet hoeveel plezier wij hebben en hoe het gaat; mooier kan niet. Ik vind het ook een leuke organisatie. Ik stop pas als het fysiek niet meer lukt!”

‘ALS IK MAAR BUITEN
BEN, LIEFST OP EEN
MOOIE PLEK, DAN
MAAK JE MIJ BLIJ.

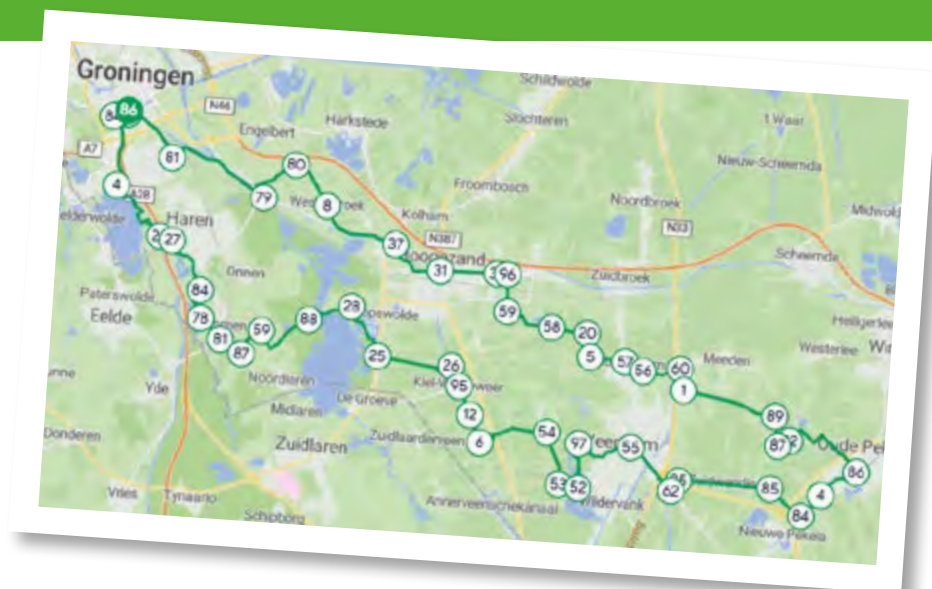

Fietsroute - In het spoor van De Ploeg (94,7 km)

De leden van de Groninger Kunstkring De Ploeg hielden zich niet aan academische regels, maar hadden het lef om het op hun eigen manier te doen. De meesten van hen trokken de weidsheid van het Hogeland in. Maar ook ten oosten en zuiden van Stad was genoeg inspiratie te vinden, zoals je tijdens deze fietsroute zult merken. En ondertussen kom je van alles te weten over deze kunstkring en de kunstenaars.

De Ploeg

In 1918 richtten een aantal jonge kunstenaars Kunstkring De Ploeg op. Als reactie op het artistieke klimaat in Groningen. De naam De Ploeg is bedacht door Jan Alting, één van de initiatiefnemers. Het verwijst naar het omwoelen en het ontginnen van de braakliggende 'kunstakkers' in Groningen. En dát doen ze met succes...

Verborgene Ploegparels

Ook ten zuiden van de stad Groningen vonden de kunstenaars van De Ploeg genoeg inspiratie. Dat merk je tijdens deze fietsroute door Zuid-Groningen. Je komt werk tegen van Ploegbeeldhouwers, -letterkundigen, -musici en -architecten. Van een verborgen transformatorhuisje, een gedicht in het groen tot een prominent kantoorpand en schoolgebouw in de stad. De route start bij het Groninger Museum.

Fietsknooppunten

86-81-79-80-8-37-31-32-96-59-58-20-5-57-56-60-1-89-87-22-86-86-4-84-85-25-62-55-97-52-53-54-6-12-95-26-25-28-88-59-87-81-78-84-27-26-4-84-85-86-86

https://routesingroningen.nl/fietsroutes/?route_id=418

Bron: AbelLeisure

Meer informatie:

www.inhetspoorvande ploeg.nl
of de RoutAbel app